

(29 April — 14 December 1918):]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Prytuliak P. (2004). *Ukraina i Brests'kyj myr: vid pidpysannia do vykonannia (1917–1918 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Pyrih R. (2016). *Diial'nist' uriadiv het'manatu Pavla Skoropads'koho: personal'nyj vymir*. Kyiv. [in Ukrainian].

Radchenko L. (1996). *Suchasna istoriohrafiiia natsional'no-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini 1917–1920 rokiv*. — Kharkiv. [in Ukrainian].

Rafalovskyi Ye. (2007). *Prodovolcha polityka uriadiv Ukrainskoi Derzhavy hetmana Pavla Skoropads'koho*. [Food policies of governments Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Reient O. (2003). *Pavlo Skoropads'kyj*. Kyiv. [in Ukrainian].

Reient O. (2016). *Ukrains'ki vyzvol'ni zmahannia 1917–1921 rokiv*. Kyiv. [in Ukrainian].

Savchenko V. (2014). *Pavlo Skoropads'kyj — ostannij het'man*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Smolii V. A. (Ed.). (2011). *Narysy istorii Ukrain's'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* (vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].

Світлана Іваницька,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних
дисциплін Запорізького інституту економіки та
інформаційних технологій

Svetlana Ivanytska,

Ph. D. in History, associate professor,
Zaporizhzhya institute of economics and information technologies
isvetlana@hotmail.com

Тамара Демченко,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України національного
університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Tamara Demchenko,

Ph. D. in History, associate professor,
department of history of Ukraine,
T.G. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium»
kafistukr@ukr.net

«Росте інтерес до книжки...»: культурологічна проблематика у публіцистиці Сергія Єфремова на сторінках «Книгаря» (1917–1920 рр.)

Cultural issues in Sergei Yefremov's journalistic texts in «Knyhar» (1917–1920)

Метою статті є систематизація та аналіз текстів Сергія Єфремова (1876–1939) — видатного публіциста, літературного критика та історика літератури й громадських рухів, присвячених Тарасу Шевченку та книжкам про нього, що з'являлись на книжковому ринку в період Української революції. С. Єфремов викорис-

товував «Книгарь» як трибуну, де можна було у різних літературних жанрах (рецензії, бібліографічні нотатки, есеї, статті) ставити питання культурного буття нації, артикулювати моделі, засоби і принципи соціокультурної комунікації. Інтегративною постаттю, «місцем пам'яті» усіх поколінь українських діячів, спільним надбанням інтелектуалів та мас у добу радикальних змін уявлялась йому передусім особистість та спадщина Тараса Шевченка.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Тарас Шевченко, «Книгарь», публіцистика, Українська революція 1917–1921 років.

The purpose of the article is to systematize and analyze the texts of Serhiy Yefremov (1876–1939), an outstanding publicist, literary critic and historian of literature and social movements about Taras Shevchenko and books about him, appeared on the book market during the Ukrainian Revolution. S. Yefremov used the «Knyhar» as a rostrum, where he could raise the question of the cultural existence of the nation, articulate the models, means and principles of socio-cultural communication in different literary genres (reviews, bibliographic notes, essays, articles). The personality and heritage of Taras Shevchenko appeared to him primarily as an integral figure, a «memory place» for all generations of Ukrainian figures, a shared heritage of intellectuals and masses on the eve of radical changes.

Key words: Sergiy Yefremov, Taras Shevchenko, Bookmaker, journalism, Ukrainian Revolution 1917–1921.

Столітній ювілей Української революції, як і слід було очікувати, спричинив підвищений інтерес до відповідної наукової проблематики, але ще важливіше, що нова парадигма досліджень, запропонована українськими вченими, суттєво розширила діапазон наукових пошуків. Нових дослідницьких тем постало чимало, а ще більше, мабуть, з'явилось нових підходів до аналізу вже нібито добре відомих, опрацьованих питань.

Історія культурологічного журналу «Книгарь» або «літопису українського письменства», як позиціонувала його редакція, стала вивчатися на теренах України майже 30 років тому. Приємно відзначити, що започаткував цей процес видатний український історик Я. Дашкевич, який наголосив: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних

властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури»¹. Відтоді кількість наукових праць суттєво зросла², а високі оцінки залишилися незмінними. Так, І. Гирич у щойно виданій праці відзначив «найкращий український рецензійно-книгознавчий журнал “Книгарь”, у якому друкуються найкращі літературознавці і критики С. Єфремов, М. Зеров, П. Стебницький, П. Филипович та ін.»³. Однак, прикро, що й нині не виконаним залишилося побажання Я. Дашкевича здійснити «фототипічне перевидання повного комплексу “Книгаря”». Він сподівався, що огляду на те, що уцілілі примірники часопису вже давно перетворилися на бібліографічні раритети, воно «стало б підручним фундаментом для шанувальників і дослідників української культури даної доби»⁴. Журнал, що пропагував українську книгу, а через неї духовні й культурні надбання нації, розділив її сумну долю. «Катастрофа 1917 р. [...] поглинула стару культуру, зокрема загинули тисячі книгозбірень, а в них книжки незчисленні...», — констатував С. Білокінь⁵. Політика нищення «ворожих» книг,

¹ Дашкевич Я. «Книгарь» — журнал епохи революцій та контрреволюцій. Україна. Наука і культура. Київ, 1991. Вип. 25. С. 28.

² Огляд літератури з проблеми див. у найновішому виданні: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки — С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко. Херсон: Гельветика, 2018. С. 33–36, 41–44. Окремі аспекти питання відображено: Іваницька С.Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти. Українська біографістика. Київ: Ін-т біографічних досліджень НАНУ, 2017. Вип. 15. С. 156–180.

³ Гирич І. Український Київ кінця ХІХ — початку ХХ ст.: культурологічний есей. Київ: Пенмен, 2017. С. 212.

⁴ Дашкевич Я. «Книгарь» — журнал епохи революцій... С. 32–33.

⁵ Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941). До джерел: Збірн. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / Ред. кол. І. Гирич, Я. Грицак та ін.; Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України: У 2-х т. Київ; Львів, 2004. Т. 2. С. 554–555.

заборони періодики, що стала щоденною практикою 1920–1930-х рр. у радянській Україні, зачепила й авторів «Книгаря», а поміж них й одного з провідних українських діячів кінця XIX — першої третини XX ст., великого вченого Сергія Єфремова (1876–1939). Отримавши в 1919 р., на щастя, неправдиву звістку про його розстріл, вчинений більшовиками у Києві, Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Скрізь ця кришталево чиста душа вражала всіх, хто його знав, своєю шляхетністю, преданістю тільки справі [...]; він з однаковою щирістю і старанністю працював і над дрібничками, коли їх треба було поробити в інтересах справи і коли інші ухилялись з причини занадто малої вартості їх»⁶. З нагоди 100-го ювілею С. Єфремова, який відзначали українці діаспори, Ю. Бойко-Блохин писав: «у 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов. Його популярність, просто скажу — слава — була такою ж, як і найвизначніших клясиків української літератури, включаючи й популярного тоді його товариша Бориса Грінченка, і знали його більше, ніж Лесю Українку й Коцюбинського»⁷. Нині, як відзначив В. Верстюк, «публіцистика Сергія Єфремова, однієї з ключових постатей Української революції», аналізується «стосовно українського руху, окремих етапів його розвитку, гетьманського уряду тощо», різкої критики й неприйняття «ідей та практики більшовизму»⁸.

Життєвий шлях, громадсько-політичну та державницьку діяльність, творчу спадщину С. Єфремова в Україні заходилися вивчати приблизно тоді, коли й історію вищеназваного часопису, на сторінках якого було оприлюднено 47 різножанрових публікацій

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / Упоряд. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2011. С. 116.

⁷ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. Сучасність. 1976. № 10. С. 33.

⁸ Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2014. Вип. 10. С. 5.

вченого, переважно рецензій та статей культурологічного плану. Дві з них, що торкаються гострих проблем революційних реалій, нещодавно з'явилися у фаховому збірнику⁹. Нині сформувалася потужна бібліографічна база, наріжним каменем якої стали перевидані праці самого С. Єфремова¹⁰. Їхній аналіз вказує на те, що для автора українська книга була чинником інтелектуального й культурного розвитку народу, запорукою його виживання й перемоги у протистоянні ворожим силам, насамперед імперській Росії, дієвим засобом поліпшення соціально-економічного становища народу, суспільного поступу. У роки революції він самовіддано працював і над цією проблемою, використовуючи можливості насамперед української періодики. Про рівень надмірної завантаженості С. Єфремова свідчить його лист Є. Чикаленкові від 27 серпня 1917 р.: «А я весь час у Києві мучуся. [...] Мов каторжник з ранку до ночі на роботі і не то 8-годинному, а навіть 12-годинному робочому дню був би радий»¹¹. В подальшому цей напружений трудовий ритм не зменшувався, а до того ж додалися різного роду політичні переслідування, які досягли апогею за більшовиків.

До честі С. Єфремова варто відзначити, що він не змінював своїх переконань на угоду тій чи іншій новій владі. Світогляд

⁹ Демченко Т., Іваницька С. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки). Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2015. Вип. 11. С. 227–262.

¹⁰ Систематизований перелік цих перевидань див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник С.Г. Іваницька. Запоріжжя; Херсон: Грінь Д.С., 2016. С. 451–452. Докладніше про сучасний стан вивчення спадщини С. Єфремова див.: Іваницька С.Г., Єрмашов Т.В. Постаць Сергія Єфремова — публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці. Українська біографістика. Київ, 2013. Вип. 10. С. 281–307.

¹¹ Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вступна ст. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. С. 199.

діяча, як відомо, формувався в умовах тотальної заборони на публічне вживання української мови. «Набуття чинності Емського указу 1876 р. унеможливило реалізацію планів українського видавництва представниками національно свідомої інтелігенції»¹², змусило їх здійснювати обхідні маневри, вишукувати напів- або й зовсім нелегальні шляхи поширення літератури. Оповідями про те, як важко пробивалася до читачів книга наповнена тогочасна публіцистика, мемуари, листування українських діячів. Однак варто відзначити, що переважно вони все-таки мають оптимістичний характер: автори наголошували, що в масі своїй українці не збиралися зрікатися рідної мови, відмовлятися від книжок. Так, на початку ХХ ст. В. Доманицький опублікував в «Літературно-науковому вістнику» полемічну замітку, в якій наводилися дані про наявність українських книжок в оселях селян Звенигородщини — «батьківщині Шевченка», а значить, «ще не все пропало», — робив він висновок¹³.

Аналізуючи ситуацію у книговидавництві в Україні від часу появи «Енеїди» І. Котляревського до початку революції, С. Єфремов чітко узагальнив: «Доля української книги щільно зв'язується з двома моментами, що однаково діяли протягом усієї історії, тільки що кожен тяг у бік просто протилежний. Один — це вимоги нового часу, що викликали відродження українського письменства з кінця ХVІІІ віку і повагом, ступінь по ступеню, вели до того, щоб розсунути рямці письменства, а разом і книжної продукції. Другий — це своєрідна політика московського уряду, що так само повагом, ступінь по ступеню, йшла за спробами відродження і силкувалась їх у корені підтягти, тії рямці звужуючи, іноді зводячи їх на порожнє просто-таки місце. [...] Власне, боротьба цих двох сил і сповняє цілу історію

¹² Ресніт О. 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків. Краєзнавство. 2016. № 2. С. 159.

¹³ Доманицький В. З науково-творчої спадщини: Статті, нариси, рецензії: У двох кн. / Упоряд. В.Т. Поліщук. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. Кн. 1. С. 136–141.

української книги, і по спільнодійній отих сил йшла доля письменства та книги нашої»¹⁴. Дія цих чітко окреслених тенденцій продовжується й нині, вона охоплює не лише терени культури, а усієї української історії. Досить швидко після перших сподівань на здійснення споконвічних мрій у вилученому радянською цензурою з додаткового (ХVІІ) розділу «Історії українського письменства» першого підрозділу С. Єфремов змушений був констатувати: «Серед таких нормальних обставин найперше займає місце вольність друкованого слова — єдина й необхідна умова для розвитку письменства, що з самої природи своєї не терпить утиску, монополізації, меценатства — чи в грубих, чи то в рафінованих формах однаковінько. А тим часом якраз на ці чадні умови й довелося наскочити нашому письменству, і знову ж таки — нова іронія долі! — тільки нашому повною міркою того новітнього добра й одважено». І щоб не викликало сумніву, про яку владу йдеться, автор додав: «Критичний з цього погляду був рік 1919-ий. Диктатура — всяка диктатура — вільного слова не терпить. Отже, вже з початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова». У 1920 р. «припинилися» й культурологічні видання¹⁵. Утім, доки дозволяли політичні умови, С. Єфремов та коло його однодумців чимало зробили для утвердження в правах письменства й книги.

Журнал «Книгарь», що виходив винятково завдяки ентузіазму представників української інтелігенції, давав цілісне уявлення про книжкову продукцію України, навіть стислі згадки про те чи інше видання мають важливе значення. Свого часу Я. Дашкевич з сумом констатував: «Що з цих видань збереглося досі — питання без відповіді»¹⁶. У багатотомовому виданні

¹⁴ Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. Київ: Наук. думка, 2002. С. 152.

¹⁵ Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії. С. 679.

¹⁶ Дашкевич Я. «Книгарь» — журнал епохи революцій... С. 28.

сучасних бібліографів про україномовні книги в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського описано чимало книг і брошур доби Української революції, однак, далеко не всі з них, згадані в «Книгарі», в тому числі й у працях С. Єфремова, дійшли до головної бібліотеки України бодай в одному екземплярі. Автура «Книгаря» заклала підвалини не тільки для цілісного уявлення про репертуар української книжки доби революції, а визначила й напрямні лінії розвитку національного літературознавства. Вказуючи на її роль і відзначаючи місце С. Єфремова у цьому процесі, Г. Костюк ще в 1962 р. наголосив, що в добу модерних шукань не тільки в мистецтві слова, але й в теорії, історії та методології літератури, «українське літературознавство висунуло на передову позицію трьох своїх найвидатніших заступників, які своєю діяльністю поклали печать духу свого на цілу добу і на ціле покоління дослідників і теоретиків історії української літератури. Першим був велетень українського наукового літературознавства Іван Франко, якого думки про літературу ще й досі ми належно не засвоїли. Другий був акад. Сергій Єфремов, перший систематик, критик і творець історії літератури. Третій — акад. Володимир Перетц, учитель цілого покоління українських учених... Ось три особи, що персоніфікують собою три потужні методологічні напрями в українському літературознавстві в останні два десятиліття перед революцією 1917 року»¹⁷. Показово, що вже у дореволюційний період С. Єфремов успішно поєднував публіцистичну, популяризаторську й наукову працю. Усі ці його три іпостасі якнайповніше виявилися і на сторінках «Книгаря». Потужний полемічно-публіцистичний талант Сергія Єфремова визнавали не тільки його сучасники, його доробок не втратив своєї актуальності й через багато десятиліть.

¹⁷ Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття. Костюк Г. Вибрані праці у 5-ти томах. Т. 1: Літературознавство. Критика / Упор. Н. Баштова; Передм. В. Панченко. Київ: Смолоскип, 2015. С. 121.

У даній публікації здійснена спроба переважно на прикладах шевченкознавчих публікацій С. Єфремова в «Книгарі» проаналізувати культурологічні проблеми, що ними переймався публіцист та громадсько-політичний діяч століття тому назад. Праці С. Єфремова, які або ж підпадають під визначення рецензії, або ж являють собою стислу інформацію про видані книжки, можна поділити за змістом аналізованої літератури на наукові видання переважно політичного, історичного, літературознавчого характеру, та літературу для народу. Остання, власне й стала об'єктом нашого дослідження.

Червоною ниткою через усі тексти С. Єфремова на шпальтах «Книгаря» проходить ідея цінності *Книги* як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. Існує велика спокуса трактувати її як своєрідну предтечу засад сучасної культурології — науки про зародження та розвиток культури, її структуру, механізми розвитку і методи досліджень, котра вивчає культуру як цілісність, специфічну функцію і модальність (один із проявів) людського буття. Однак, ймовірніше, С. Єфремов все ж виходив із потреб політичного протистояння доби революції, боротьби за утвердження Української державності, піднесення самосвідомості широких верств населення. Письменство, книги, меншою мірою, освіта, мистецтво трактуються в «книгарівських» працях як дієвий засіб піднесення рівня свідомості мас українців, котрі не з своєї вини були позбавлені шляхетного впливу досягнень національної й світової культури. Непокіли публіциста й нехтування, а найчастіше, пряма ворожість російського більшовизму, які, до речі, поділяло й чимало українців, до моральних приписів, елементарної культури людських взаємин. Свого часу чітко сформульовані, але не засвоєні, не осмислені належним чином висновки щодо сутності «щасливої совітської Аркадії» несподівано для багатьох через сто років перетворилися в трагічну реальність. «Слуги царського самодержавія, — писав С. Єфремов у січні 1918 р., — не завжди зважувались стріляти в наставлені груди. Слуги Леніна не вагаються. І коли винен він

найбільше, як призвідник, то винні й вони, ці виродки, що втратили образ людський»¹⁸. Культура, таким чином, сприймалася С. Єфремовим як духовна зброя в протистоянні численним ворогам української незалежності. А найпоширенішим і найдоступнішим її проявом у ті часи було друковане слово — книга. Значною мірою, як на нас, надихав публіциста й рух назустріч цілком осмисленому й свідомому поширенню інформації про книгодрукування рідною мовою в різних куточках України, яке провадив С. Єфремов та його однодумці, з боку народу — молоді, селянства, вояків українських формувань, сільської інтелігенції.

Статтю «Голод на книжку» С. Єфремов розпочав констатацією: «Наш книгарський ринок переживає тепер справжній і глибокий кризис. “Нема книжки!” — такий чується звідусіль крик, викликаний тим голодом на книжку, якого й задовольнити зараз не можемо. Нема в продажу наших письменників — класиків українського письменства, нема поважнішої літератури на сучасні теми, нема підручників, нема популяризації, навіть тієї, що довгі не літа, а десятиліття завалювала собою полиці по книгарнях... Усе це зникло, все це розхапано під час книжкового голоду і тепер нема вже чим і боротися з ним» (Єфремов С. *Голод на книжку // Книгарь: літопис українського письменства. 1917. Число 2. Стовп. 52*)¹⁹. Проаналізувавши причини кризової ситуації на книжному ринку на початковому етапі революції, з'ясувавши особливості основних типів популярних видань (листівки, «летючки», брошури), автор закликав зацікавлених

¹⁸ Цит. за: Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова... С. 12.

¹⁹ Оскільки тексти С. Єфремова з «Книгаря» нещодавно оприлюднені та прокоментовані авторами даної статті в окремій книжці, далі посилання подаються за виданням: Єфремов С. Голод на книжку. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки — С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко. Херсон: Гельветика, 2018. С. 87.

осіб: «Час давати вже книжку — от який висновок треба зробити з сучасної тенденції на книгарському ринкові. І це не тільки тому, що пішов дужчий попит на книжку, а й тому, що саме книжка, — справжня, солідна книжка, а не летючка, не брошура — становить ґрунт книжкової продукції, зміцняє його, закладає ті глибокі культурні підвалини, на яких тільки й може розвиватись і книжкова продукція, і саме письменство»²⁰. Аналогічна стаття була також надрукована автором і в газеті «Нова рада» (квітень 1917 р.)²¹.

Публіцист безмежно тішився, що в Україні нарешті наступив інтелектуальний голод, голод на книжку, на друковане слово і вболівав, що не завжди за змістом та й оформленням ця духовна пожива відповідала своєму високому призначенню. «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, — писав автор, — вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші враження. Адже ці перші враження часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься, кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражень складається звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші враження од книги, найперше од її зверхнього

²⁰ Єфремов С. Голод на книжку. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 88.

²¹ Републікація: Єфремов С. Голод на книжку. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Том 1: 9 березня 1917 р. — 28 квітня 1918 р. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.) та інші; Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. К.: Дух і Літера, 2013. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 85–86.

вигляду? Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом» (Єфремов С. *Про пошану до книги // Книгарь. 1918. Число 5. Січень. Стовп. 252*)²². В умовах появи масового попиту на книгу пробудженому Українською революцією, гостро постала проблема естетичного оформлення літератури для масового читача. Як видавець, редактор й шанувальник книги, С. Єфремов наголошував, що книгу потрібно розглядати не лише як інтелектуальний продукт, але й витвір мистецтва, виховувати читача на кращих взірцях книжкової продукції. «Книжка, коли вона має широкий збут, служить найкращим провідником смаку і культури навіть своїм зверхнім виглядом, і не треба цього забувати. Любов до книги, що виявляється й в піклуванні про її зверхність, переходить також на читача і його теж виховує в такій же любові і пошані до книжки. Цього потужного фактора культурності не треба нехтувати, а надто за нашого часу, коли книжка робиться річчю масової потреби і споживання. Більше дбання, більше охайності, більше пошани до книги — то й ця пошана переходитиме і в маси і сама книжка більш культурної роботи зробить»²³. Ці єфремовські міркування, висловлені на сторінках часопису доби війни та революції, не втратили сенс й для сьогодення²⁴.

Вченого й публіциста цікавило питання пропаганди української друкованої продукції серед широких верств населення. З одного боку, він тішився зростанням інтересу до друкованого слова, появою місцевих видань популярних авторів: «Росте інтерес до книжки і центри вже не можуть його цілком задо-

²² Єфремов С. Про пошану до книги. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 110.

²³ Там само. С. 112.

²⁴ Див.: Іваницька С. Книжково-видавничка справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1920 рр.). Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6–8 жовтня 2015 р). Київ: НБУВ, 2015. Ч. 1. С. 176–178.

вольнити, — починається децентралізація культурна, один з найкращих і найкоштовніших може здобутків політичної волі» (Єфремов С. [Рец.]: Т. Шевченко. *Малий Кобзарь. Видання Баришпільської Учительської Спілки на спомин про Шевченковське свято. Стор. 32 in 16°. Баришполе, 1918 // Книгарь. 1918. Число 7. Стовп. 410*)²⁵, але разом з тим переймався низьким рівнем не тільки поліграфічної, а й загальної культури. Особливе обурення в нього викликало прагнення заробити на зацікавленості читачів українською книгою, підсовуючи їм відверту халтуру та ще й паразитуючи на святих для українців іменах.

Негативний досвід також може чогось навчити. Добре було б, коли б сучасні видавці ознайомилися з рецензією С. Єфремова на видання «Тарасові алмази. Аналізи поезій Шевченка. 1-й випуск. Картини неволі українського народу. Популярно-наукова бібліотека імени Тараса Шевченка. № 1. Київ, 1917. Стор. 16. Ц. 20 коп.». Рецензент висміює претензійність видавців: «невідоме досі видавництво [...] розпочинає регулярне видання, по одній книжці на день, які в цілому мають бути не менш як “скарбницею знання для українських народних мас”, а згодом ця бібліотека “обійме все”. Просто так і сказано — все, та й годі». На думку С. Єфремова, ті «аналізи» «це просто безграмотно, ні до ладу, ні до прикладу насмикані уривки з Шевченкових поезій, склеєні такою специфічною патріотичною мудрістю, од якої просто верне». Вони «зводяться до набору безтямних, неграмотних, важкою мовою складених фраз, які не то “достаточної підготовки” або навіть “цілого образования в даній області”, як обіцяє передмова, не дають, а навіть простої пошани до друкованого слова не показують.

²⁵ Єфремов С. [Рец.]: Т. Шевченко. *Малий Кобзарь. Видання Баришпільської Учительської Спілки на спомин про Шевченковське свято. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 134.*

А тим часом видавництво вже в цьому першому випуску дякує якимсь землякам, що його “похвалили”. Що це — новий спосіб самореклами, чи справді знайшлись наївні земляки, які ще нічого не бачивши, ладні вже в бубен бити?...» (*Книгарь. 1917. Число 4. Стовп. 199–200*)²⁶. Ті неграмотні ділки, що хотіли заробити грошей на українській книжці, не випадково обрали твори Т. Шевченка.

Ні в кого не викликало сумнівів, що наріжним каменем виховного потенціалу української літератури, її потужного впливу на світогляд і самосвідомість мільйонів українців була творчість великого національного поета. С. Єфремов, котрого нині трактують як одного із зачинателів «шевченківського канону», знав це як, можливо, ніхто інший в Україні. Ю. Бойко писав, що «Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід’ємною часткою, інтимною складовою частиною його “я”. Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спробувався проникнути в святія святих душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості»²⁷. Доробок С. Єфремова, вміщений у «Книгарі», дістав заслужено високу оцінку сучасних шевченкознавців. У відповідному гаслі «Шевченківської енциклопедії» згадуються стаття «Без “Кобзаря”» та три рецензії — всі вміщені в журналах за 1918 р.²⁸

Ставлення публіциста до головної книжки Т. Шевченка прямо-таки побожне: «Історії “Кобзаря” цієї великої книги биття українського народу, її видання, її цензурних митарств та “хожданий по мукам”, її періодичних заборон і дозволів, її пригод під

²⁶ Див.: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 107–108.

²⁷ Бойко Ю. Тарас Шевченко у навітленні Сергія Єфремова. Український історик. 1980. № 1–4 (65–68). С. 45.

²⁸ Шевченківська енциклопедія. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 3: І–Л. С. 406.

берлом двоголового орла — цієї історії ще не написано. Ми знаємо тільки, що книга ця періодично то пропадала, зникала з громадського обороту, то знов знаходилась; то клалася до схову під сім цензурних печаток, то виходила на люди й засівала чорну ниву народну волею ясною. Засівала, хоч сама була покалічена й багато-багато найкращих перлів нашого національного генія в собі не долічувала. Кожен пароксизм реакції насамперед позначався на “Кобзареві” й заганяв його під землю, прибираючи з-перед очей людських, немов містив у собі елементи страшніші за динаміт...» (*Єфремов С. Без «Кобзаря» // Книгарь. 1918. Число 6. Стовп. 297*)²⁹. Описавши митарства «Кобзаря» в Російській імперії, С. Єфремов приходить до очікуваного висновку: «І от тепер знову стоїмо перед старим завданням: подбати нарешті, щоб гарне, поцінне й повне видання геніальної книги не сходило з книгарського ринку і щоб кожен міг задовольняти свою духовну спрагу з цього живущого джерела великої любові до рідного краю та його безталанного народу. Коли минувшину переживали без “Кобзаря”», то нехай хоч майбутність стрінемо таки з “Кобзарем”»³⁰.

Доречно буде наголосити, що статті та рецензії С. Єфремова носили не лише інформаційно-популяризаторський характер. Вони були суттєвою складовою частиною його літературознавчих студій. На цю особливість методики наукових досліджень звернув увагу Ю. Бойко. Він зазначив: «Літературознавство Єфремова зв’язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках — це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом — це не його рід клясифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами. Літера-

²⁹ Єфремов С. Без «Кобзаря». Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 120.

³⁰ Там само. С. 121.

турно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив»³¹. Це спостереження певною мірою пояснює, чому, аналізуючи популярні видання про Т. Шевченка та збірники творів Кобзаря для загалу, С. Єфремов виступає не тільки як пропагандист, але й як дослідник. Так, він схвально відгукнувся про невелику книжечку вибраних творів Т. Шевченка для дітей: «“Кобзарик”, що видали баришпільці, робить не зле враження і своїм зверхнім виглядом, і вибраним з “Кобзаря” матеріалом. Маємо тут зразки з найбільш популярних поезій Шевченка — історичних, політичних та ліричних. До поезій додано коротенький, до ладу складений життєпис поета»³². Натомість подібне видання Уманської вчительської спілки викликало у рецензента декілька негативних зауважень. На думку С. Єфремова, укладачу збірника Л. Білецькому, бракувало «вміння»: «життєпис і не популярний та не пристосований до дитячої психіки, і повний помилок у мові [...], та й якийсь занадто не пропорціональний; чотири сторінки віддані на життєпис до скінчення Шевченком академії, а на решту життя поетового припадає ледве одна сторінка. Вибір поезій про Шевченка і Шевченкових — випадковий: не знати, чому взято ті, а не інші твори для шкільного читання» (Єфремов С. [Рец.]: Білецький Л. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України. Видавництво Уманської Української Вчительської Спілки. Стор. 16 і 16°. Умань, 1918. Ціна 25 коп. // Книгарь. 1918. Число 16. Стовп. 969–970)³³. Леонід Білецький

³¹ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова... С. 49.

³² Єфремов С. [Рец.]: Т. Шевченко. Малий Кобзарь... Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 134.

³³ Єфремов С. [Рец.]: Білецький Л. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря... Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 171.

(1882–1955) — в майбутньому відомий український літературознавець, професор УВУ, підготував до друку чотиритомне видання творів Т. Шевченка в Канаді. Утім, досвіду підготовки популярних видань у 1918 р. йому, ймовірно, бракувало, а для С. Єфремова у подібних виданнях якраз це й було головним критерієм оцінювання. Можливо, тому він вельми критично оцінив ще одну книжку з шевченківської тематики, що належала відомому вченому, професору Чернівецького університету Степану Смаль-Стоцькому (1859–1939). «Хто б сподівався з цієї брошури справді чогось дізнатися про дідів, батьків і внуків у Шевченка, — писав рецензент, — той згорне її з обуренням. Це просто панегірична балаканина, в якій змісту не гурт, зате накручених на копил тенденцій, фантазій, немотивованих присудів і просто вигадок — хоч греблю гати. Др. Смаль-Стоцький пробує встановити історичну концепцію Шевченкових творів і робить це так незручно й такими білими нитками пошиває, що може викликати саме непорозуміння». С. Єфремов привернув увагу до фактографічних помилок автора: «Коли вірити д. Смаль-Стоцькому, то діди у Шевченка — це українські історичні діячі до бою під Берестечком: це доба, мовляв, слави [...]; батьки — пізніші діячі, “раби, підніжки, грязь Москви” [...]; “а по таких батьках прийшли їх сини, а славних прадітів великих правнуки погані”, — чому ж правнуки, а не просто вже внуки? “Отак, а не інакше, — ще й припечатувє свою вигадку автор, — розуміє Шевченко історію козащини” (стор. 10). Припечатав, забувши собі на лихо, що на стор. 8-ій і Залізняка з Гонтою зачислено і до “дідів”, хоча їм власне треба б з батьками, якщо не з внуками бути: адже жили вони вже по Берестечку... Читаєш — і не розумієш, кому і навіщо здалися ці недотепні розумування?». Значні претензії виставляються і до мови, засміченої «галицизмами». Щоправда, рецензент мав на увазі все-таки більше видавництво, а не буковинського вченого. Він знав, що в Одесі перевидали ювілейний, присвячений 100-річчю від дня народження Т. Шевченка виступ С. Смаль-Стоцького на урочистостях 1914 р. у Чернівцях. Отже, робить

висновок С. Єфремов: «Як один з ювілейних курйозів», панегіричні фрази «ще можна було прослухати в промові, але друкувати, а тим більш передруковувати — тільки даремно папір переводити». Привертає увагу сучасного дослідника й закид С. Єфремова стосовно видавничої політики деяких українських видавництв: «Останніми часами у нас на Україні чимало передруковується з галицьких виданнів, — на жаль, не краще, а таке, що не знаєш, чим саме спокусило воно українського видавця. І те, не знаєш що, наші видавці ще й пускають здебільшого в такому неохайному вигляді, не зредактувавши, навіть мови не виправивши, що можуть тільки одбити од себе читача» (Єфремов С. [Рец.]: Др. Степан Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка. Видавництво «Дніпро». Стр. 15. Одеса, 1918. Ціна 50 коп. // Книгарь. 1918. Число 11. Стовп. 657)³⁴. Ймовірно, що С. Єфремов розумів, що така ситуація була породжена і попитом на українську літературу науково-популярного характеру, і браком пропозиції, але, як ми вже писали, халтури, примітивізму, фактографічних помилок у справі видання книг для народу він не сприймав і нікому не прощав.

Досить стримано, але в цілому позитивно відгукнувся публіцист на працю катеринославського просвітянина Пилипа Щукина (1891–1921): «Маємо вже кілька досить гарних популярних біографій Шевченка, більших і менших. Але звичайно постать великого поета ще багатьох популяризаторів увагу притягатиме і все нові його біографії для народа напевне виходитимуть».

Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огріхів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура, сіренька, як і зверхній її вигляд» (Єфремов С. [Рец.]: Щукин П. Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Видання Катерино-

³⁴ Єфремов С. [Рец.]: Др. Степан Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 158–159.

славської «Просвіти». Стр. 21. Катеринослав, 1918. Ціна 20 к. // Книгарь. 1919. Число 17. Стовп. 1067)³⁵.

Свого роду еталоном, взірцем для всіх, хто мав намір присвятити себе створенню популярної біографії великого українського поета, С. Єфремов вважав роботу Василя Доманицького (1877–1910): «Серед популярних біографій це безперечно одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розказує Доманицький про життя і заслуги Шевченка й не в одну певне несвідому душу зуміє прикинути іскру свідомості й тієї гарячої любови та пошани до невмирущого Кобзаря, якою горів сам автор».

Думку видати цю тепло написану біографію нарізно од «Кобзаря» не можна не привітати: своє діло невеличка книжечка Доманицького ще довго робитиме. Будуть, треба думати, і нові її видання». Утім, схвальний відгук не завадив вказати потенційним видавцям на дві фактографічні помилки, які, на думку С. Єфремова, потрібно було виправити в наступних виданнях покійного видавця і дослідника творчості Т. Шевченка (Єфремов С. [Рец.]: Доманицький В. Життя Тараса Шевченка. Вид. Товариство «Криниця». Стр. 31. Київ, 1917. Ціна 30 коп. // Книгарь. 1918. Число 11. Стовп. 656–657)³⁶. Принцип наукової достовірності, як виглядає, був для С. Єфремова визначальним.

Отже, як свідчать матеріали «Книгаря», зокрема їхній шевченківський сегмент, С. Єфремов залишив по собі колосальну публіцистичну спадщину і прислужився українській культурі не в останню чергу своїм ставленням до української книги як великого скарбу рідної нації. Глибина наукової думки великого літературознавця, гострота, дотепність та очевидна громадська значимість його публіцистики були спрямовані на піднесення

³⁵ Єфремов С. [Рец.]: Щукин П. Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Видання Катеринославської «Просвіти». Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 173.

³⁶ Єфремов С. [Рец.]: Доманицький В. Життя Тараса Шевченка. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 156.

освітнього та культурного рівня народу, який за доби Визвольних змагань піднявся на боротьбу за своє право на незалежне державне існування. А кращої лектури для українців, ніж масове читання творів Великого Кобзаря, знайомство з його життям та творчістю, С. Єфремов не уявляв. В його розумінні Шевченкове слово в умовах революції ставало не лише засобом піднесення культурного рівня, а й набувало ознак дієвого пропагандистського матеріалу. Відтак популяризація творів Т. Шевченка, проблема якості й доступності видань викликала його постійну й прискіпливу увагу.

На сторінках «Книгаря» друкувались також відгуки на твори самого С. Єфремова. Найцікавішими з них, на наш погляд, є рецензії А. Вечерницького, П. Зайцева, М. Ішуніної, О. Мицюка, М. Павловського, Д. Ревуцького, які відбивають, звісно, суб'єктивний погляд критиків. Але одне їх єднає — шанування творчого доробку й постаті самого С. Єфремова — лицаря українського слова, глибокого знавця літератури, безкомпромісного публіциста. Не обійшли увагою рецензенти й шевченкознавчий доробок Сергія Олександровича. Так, Павло Зайцев в березні 1918 р. вітав третє видання брошури Єфремова про Шевченка: «Це третє, доповнене видання популярної біографії Шевченка, випущене у світ своєчасно, треба вітати, як один з небагатьох зразків дійсно популярної літератури.

Життя і діла Шевченка повні яскравих і надзвичайно «агітаційних» моментів, які, здавалося б, повинні так багато промовляти серцю народньому, проте не мають і досі належного популярного освітлення. Книжка ж С. Єфремова має всі позитивні прикмети, що дають нам право віднести її до класично-популярних видань. Простота і ясність викладу, незвичайно педагогічний вибір найголовніших і найзрозуміліших фактів, усунення зайвих подробиць — все це без перешкоди цільності й повноти літературного і громадського портрета поета — робить книжку цю цінним подарунком для пробудженого від національного сну народу. І з цього боку вона навіть сягає далі безпосередньої своєї мети — вона єсть найкращим агітаційним

знаряддям пробудження національної свідомости, розвій якої умілою рукою вплетено поміж рядками біографії Кобзаря. Стисло викладена історія Кирило-Мефодієвського братства звертає на себе особливу увагу, яко зразок сполучення популярности і історизму.

А мова, та мова, якою уміє володіти лише Єфремов, і той природній і глибокий ліризм, що проймає весь зміст невеликої книжки, роблять її недосяжним шедевром, який — ми віримо — всі діячі шкільної і позашкільної освіти поширять якомога серед народа. Як у фокусі, сконцентрував у ній автор мистецькою рукою все, що характеризує високий гуманізм Шевченка, і в справі відживлення гуманності серед здичавілих нині мас, вона дасть свої певні наслідки»³⁷.

Марія Ішуніна в серпні 1919 р. подала детальний відгук на книжку С. Єфремова про національну святиню українців — Шевченкову могилу: «Невелика, скромна книжечка з кількома малюнками, на IX розділів, написана Сергієм Єфремовим. З яким інтересом читаєш і про те, про що вперше доводиться взнати, і про те, що вже було більш-менш відоме. Як яскраво встає отой весь період, в якому вже почуваються прикмети відродження національної свідомости, вже вбачаються оті зародки, думки, що закинув Шевченко в душу народню. Замітки «Основи», промови над могилою, з яких найхарактерніша Кулішева... Які пророчі слова: «З'явився батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай побачать, як далеко вони од правди постали; нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне; нехай, хоч помиляючись, зачнуть глаголати непозиченою мовою після столітніх позичок!»... А всі ці зустрічі труни по порозі, від Петрограду до Києва, по тому

³⁷ Зайцев П. [Рец.]: Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання третє. Товариство «Просвіта» у Києві. Серія життєписів № 25. Ціна 75 коп. Київ, 1917. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 263–264.

«шляху на Московщину», про які сам Шевченко згадує «Поміряв і я колись, Щоб його не мірять!»... Зібраними до купи фактами книжечка одкриє багатьом з людей все значіння високої могили над Дніпром.

Разом з фактами зворушуючими, що подавали надії, справдження яких вже не може не спостерегти читач сучасності, в ній зібрані і ті ганебні — бодай не згадувати, — які теж прислужились до слави голосної про могилу та того, хто в ній похований.

Факти звичайно упевняють з безперечністю, але найкраще в книжечці — це останній розділ — думки автора про значіння могили. Вони щирим тоном промовляють і до думки, і до серця читача, і жадний з них певно не може не погодитись з висновком автора: «Чари рідної пісні темний і несвідомий народ розвіював потроху разом за патріархальною безпосередністю; школа, казарма, завод, заробітки псували її й була вона немов камінь-самоцвіт, кинутий на шляху під негоду й вітри... І от чого не змогли ні письменство, ні театр, ні навіть пісня народня — те робила ота могила самотня на високій горі, в серці України, над її головнішою артерією Дніпром-Славутою».

Шкода тільки, що цей докладно опрацьований документ, що так запізнився через «незалежні обставини» своїм появленням в світі, ще на деякий час рокований пролежати в нашій бурхливій часи на полицях книгарень, замість широкого свого розповсюдження серед народу, до чого певно приклала б руки і Київська «Просвіта».

Необхідно і бажано також, щоб видавництво «Просвіта» подбало хоч поки що про постачання її на саму могилу.

Бажано також випустити її і на російській мові. Прізвище автора і марка видавництва, опріч самої теми, забезпечують брошурі розповсюдження»³⁸.

³⁸ Ішуніна М. [Рец.]: С. Єфремов. Шевченкова могила. 3 малюнками. Вид. Т-ва «Просвіта» у Києві, 1919, стор. 47, ц. 2 гр. 50 коп. Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920)... С. 271–

Таким чином, як бачимо, С. Єфремов використовував «Книгарь» не лише як часопис, де можна було вміщувати відгукуватися на книжкові новинки, але й як трибуну, де реально було — нехай у різний спосіб, у різних літературних жанрах (рецензії, бібліографічні нотатки, есеї, статті) — ставити питання культурного буття нації, артикулювати моделі, засоби і принципи соціокультурної комунікації, накреслювати — інколи нашвидкуруч — нові схеми інформаційного обміну; вибудувати нову ієрархію культурних цінностей, стратегій і стереотипів поведінки, нарешті, сприяти процесам соціалізації та інкультурації. Доба карколомних змін підштовхувала до «наукової революції» у літературознавстві та до радикальних змін у культурі в цілому, викликала суперництво між конкуруючими концепціями, породжувала нові уявлення, примушувала сумніватися у «вічних цінностях» та «вічних істинах». С. Єфремов у «Книгарі» в своїх численних яскравих текстах, серед низки лапідарних зауважень, по суті формулював концептуальні думки щодо потреби «гармонії форми й змісту», синтезу традицій та новацій в літературі, театрі, образотворчому мистецтві. І інтегративною постаттю, «місцем пам'яті» усіх поколінь українських діячів, спільним надбанням інтелектуалів та мас у добу радикальних змін уявлялась йому передусім особистість та творча спадщина Тараса Шевченка.

REFERENCES

Bilokin S. (2004). Pro vydannia, zaboroneni na stadii verstky, abo tyrazhi yakykh bulo znyshcheno (1920–1941). Do dzherel: Zbirn. nauk. prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia / Red. kol. I. Nyrych, Ya. Hrytsak ta inshi; In-t ukr. istoriohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy: U 2-kh t. Kyiv; Lviv. 2, 554–602. [in Ukrainian].

273. Републікацію названої праці С. Єфремова див.: Єфремов С. Шевченкова могила. Єфремов С. Шевченкознавчі студії / передмова: Е.С. Соловой; упорядкування: О.В. Меленчук. Київ: Україна, 2008. С. 291–312.

Boiko Yu. (1976). Literaturoznavcha ta literaturno-krytychna metodolohiia Serhiia Yefremova. Suchasnist. 10, 33–51. [in Ukrainian].

Boiko Yu. (1980). Taras Shevchenko u nasvitleni Serhiia Yefremova. Ukrainskyi istoryk. 1–4 (65–68), 45. [in Ukrainian].

Verstiuk V. (2014). Bilshovyzm u revoliutsiinii publitsystytsi Serhiia Yefremova. Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. Kyiv. Vyp. 10, 5–32. [in Ukrainian].

Hyrych I. (2017). Ukrainskyi Kyiv kintsia XIX — pochatku XX st.: kulturolohichni eseї. 2-he vyd., vypravlene i dopovnene. Kyiv: Penmen. [in Ukrainian].

Dashkevych Ya. (1991). «Knyhar» — zhurnal epokhy revoliutsii ta kontrevoliutsii. Ukraina. Nauka i kultura. Kyiv. 25, 26–44. [in Ukrainian].

Demchenko T., Ivanytska S. (2015). «Rosiisky Sfinks» yak metafora y realnist u publitsystytsi Serhiia Yefremova na shpaltakh «Knyharia» (1919–1920 roky). Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. Kyiv. 11, 227–262. [in Ukrainian].

Domanytskyi V. (2010). Z naukovo-tvorchoї spadshchyny: Statti, narysy, retsenzii: U dvokh kn. / Uporiad. V. T. Polishchuk. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. Kn. 1. [in Ukrainian].

Ye. Chykalenko, S. Yefremov. (2010). Lystuvannia. 1903–1928 roky / Uporiad. ta vstupna st. I. Starovoitenko. Kyiv. [in Ukrainian].

Yefremov S. (2018). Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920) / Uporiadkuvannia, vstupni statti, prymitky. S.H. Ivanytska, T.P. Demchenko. Kherson. [in Ukrainian].

Yefremov S. [Rets.]: Biletskyi L. Pro Tarasa Shevchenka. Do shkilnoho sviatkovannia rokovyn Kobzaria. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 171–172. [in Ukrainian].

Yefremov S. [Rets.]: Domanytskyi V. Zhyttia Tarasa Shevchenka. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 156–158. [in Ukrainian].

Yefremov S. [Rets.]: Dr. Stepan Smal-Stotskyi. Didy, batky i vnuky u Shevchenka. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 158–159. [in Ukrainian].

Yefremov S. [Rets.]: T. Shevchenko. Malyi Kobzar. Vydannia Baryshpilskoi Uchytelskoi Spilky na spomyn pro Shevchenkove sviato. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 134–135. [in Ukrainian].

Yefremov S. [Rets.]: Shchukyn P. Taras Shevchenko. Korotenko biografiia. Vydannia Katerynoslavskoi «Prosvity». Yefremov S. Publitsystyka

v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 173–174. [in Ukrainian].

Yefremov S. Personalia: Publitsystyka 1899–1917 rokiv («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika): v 2-kh tomakh. T. 1 / Uporiadnyk S.H. Ivanytska. Zaporizhzhia; Kherson: Hrin D.S. 2016. [in Ukrainian].

Yefremov S. Bez «Kobzaria». Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 120–122. [in Ukrainian].

Yefremov S. (2002). Vybrane: Statti. Nauk. rozvidky. Monohrafiї / Uporiad., peredm. ta prym. E. Solovei. Kyiv. [in Ukrainian].

Yefremov S. (2018). Holod na knyzhku. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920) / Uporiadkuvannia, vstupni statti, prymitky S.H. Ivanytska, T.P. Demchenko. Kherson. 87–88. [in Ukrainian].

Yefremov S. (2013). Holod na knyzhku. Publitsystyka revoliutsiinoy doby (1917–1920 pp.). U 2 t. Tom 1: 9 bereznia 1917 r. — 28 kvitnia 1918 r. / Red. kol.: V. Verstiuk (vidp. red.) ta inshi; Uporiad.: V. Verstiuk (kerivnyk), H. Basara-Tylishchak, V. Boiko, V. Skalskyi. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; Siverskyi instytut rehionalnykh doslidzhen; Derzhavna naukova arkhivna biblioteka. K. (Biblioteka sprotyvu, biblioteka nadii). 85–86. [in Ukrainian].

Yefremov S. Pro poshanu do knyhy. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 110–112. [in Ukrainian].

Yefremov S. (2008). Shevchenkova mohyla. Yefremov S. Shevchenkoznachchi studii / peredmova: E. S. Solovei; uporiadkuvannia: O.V. Melenchuk. Kyiv. 291–312. [in Ukrainian].

Zaitsev P. [Rets.]: Yefremov S. Taras Shevchenko, zhyttia yoho ta dila. Vydannia tretie. Tovarystvo «Prosvita» u Kyivi. Seriia zhyttiepyssiv № 25. Tsina 75 kop. Kyiv, 1917. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 263–264. [in Ukrainian].

Ivanytska S. (2015). Knyzhkovo-vydavnycha sprava u dobu Velykoi revoliutsii v rozdumakh Serhiia Yefremova na storinkakh chasopysu «Knyhar» (1917–1920 rr.). Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii (Kyiv, 6–8 zhovtnia 2015 r.). Kyiv. 1, 176–178. [in Ukrainian].

Ivanytska S.H. (2017). Publitsystyka Serhiia Yefremova na shpaltakh «Knyharia» (1917–1920 rr.): istoryko-biografichni aspekty. Ukrainka biohrafistyka. Kyiv. 15, 156–180. [in Ukrainian].

Ivanytska S. H., Yermashov T. V. (2013). Postat Serhii Yefremova — publitsysta v ukrainskii postradianskii humanitarystytsi. *Ukrainska biohrafistyka*. Kyiv. 10, 281–307. [in Ukrainian].

Ishunina M. [Rets.]: S. Yefremov. Shevchenkova mohyla. Z maliunkamy. Vyd. T-va «Prosvita» u Kyivi, 1919, stor. 47, ts. 2 hr. 50 kop. Yefremov S. Publitsystyka v «Knyhari» doby viiny ta revoliutsii (1917–1920)... 271–273. [in Ukrainian].

Kostiuk H. (2015). *Ukrainske naukove literaturoznavstvo v pershe porevoliutsiine piatnadtsiatylittia*. Kostiuk H. Vybrani pratsi u 5-ty tomakh. T. 1: Literaturoznavstvo. Krytyka / Upor. N. Bashtova; Peredm. V. Panchenko. Kyiv: [in Ukrainian].

Reient O. (2016). 140 rokiv Emskomu ukazu: u spryiniatti suchasnykiv ta otsinkakh istorykiv. *Kraieznavstvo*. № 2, 157–164. [in Ukrainian].

Chykalenko Ye. (2011). *Shchodennyk (1919–1920) / Uporiad. I. Starovoitenko*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shevchenkivska entsyklopediia (2013). Kyiv. T. 3: I–L. [in Ukrainian].

Галина Басара-Тиліщак,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України

Halyna Basara-Tylishchak,

Candidate of Historical Sciences, researcher,

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

basara@ukr.net

Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр. в оцінці сучасної історіографії

Educational policy of Ukrainian governments in 1917–1920 in assessing contemporary historiography

У статті здійснено історіографічне узагальнення наукового добробку сучасних дослідників освітньої політики українських урядів у 1917–1920 рр., проаналізовано стан дослідження цієї тематики, виділено хронологічні етапи історіографічного розвитку визначено перспективні напрямки подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: освітня політика, історіографія, українські уряди.

The article deals with the historiographical synthesis of the scientific work of modern researchers of the educational policy of Ukrainian governments in 1917–1920, analyzes the state of research of this subject, highlights the chronological stages of historiographical development and identifies the perspective directions of further scientific comprehension.

Key words: educational policy, historiography, ukrainian governments.

Прикметною рисою Української революції 1917–1921 рр. став процес національного відродження, який яскраво проявився у розвитку освіти. Саме освіта в революційну добу зазнала